ומה עושים בפועל?

תמר כץ

הביטוי **בפועל** מציין בלשוננו דבר ממשי המתרחש במציאות. הוא רגיל בשימושו כתיאור פועל, והוא משמש בין השאר בצירופים כגון "מאסר בפועל", "מעסיק בפועל" ו"ראש הממשלה בפועל". רבים שואלים כיצד להגותו: **בַּפֹּעַל** (בפ"א רפה), **בַּפֹּעַל** (בפ"א דגושה) או **בְּפֹעַל**.

מקורו של ביטוי זה, כמו הביטוי ההפוך לו **בכוח**, בלשונם של התיבונים (בני משפחת אבן תבון, מתרגמים ידועים של ספרי חכמה ומוסר מערבית לעברית בימי הביניים). ראש המשפחה יהודה אבן תבון, בן המאה השתים־עשרה, נוקט את המונחים האלה בתרגומיו לספר האמונות והדעות, לחובות הלבבות ולספר הכוזרי. בנו שמואל הולך בעקבותיו בתרגומו למורה הנבוכים לרמב"ם, והוא אף מביא את צמד המונחים ברשימת ביאורי המילים המצורפת לתרגום: "כל דבר שיש בו יכולת לעשות דבר אחד ייאמר עליו בשעה שאינו עושהו שהוא פועל הדבר ההוא בכח [...] וכשהוא עושהו ייאמר עליו שהוא פועלו בפֹעל. כאדם היודע לכתוב, בשעה שאינו כותב ייקרא כותב בכח כלומר: שהוא בכחו לכתוב. ובשעה שהוא כותב ייקרא כותב בפֹעל" (פירוש המילות הזרות, בתוך: מורה הנבוכים, ירושלים תש"ו, עמ' 59).

כפי שכותב מ"צ קדרי בספרו "מירושת לשון ימי הביניים" (תל־אביב 1970, עמ' 14), הצמד **בכוח** ו**בפועל** מתרגם את המונחים הערביים بِالْقُوَّة (באלקוַה), بِالْفِعْل (באלפִעל), שמקורם במשנתו הפילוסופית של אריסטו (בצורתם הלטינית: in potentia, in actu). גם בעברית החדשה יש ששני הביטויים משמשים זה לצד זה. וכך אומר אחד־העם לצעירים: "והמצב הזה [...] לא ישתנה אפילו כמלא נימא על ידי קריאותיכם הגדולות [...] 'יכולים אנו!' – כל זמן שיכלתכם אינה אלא **בכח** ולא **בפועל**" (אחד־העם, "על פרשת דרכים", ברלין תרס"ד, עמ' 20).

מכיוון שהמונחים הערביים מיודעים, מסתבר ביותר שגם מקביליהם העבריים נולדו ביידוע: **בַּפֹּעַל**, **בַּכֹּחַ**. על כן המליץ מ' גושן־גוטשטיין בטור הלשון שלו (עיתון "הארץ", 10 במאי 1963) על ההגייה הזאת גם בלשון ימינו. הגייה זו מוכרת לנו ממסורות הלשון של יהודי צפון אפריקה (כגון מרוקו וג'רבה) ומן המסורת של יהודי תימן. במסורת תימן הביטויים **בַּפֹּעַל**, **בַּכֹּחַ** הם חלק מתופעה כללית של יידוע תיאורי הפועל הפותחים במילית יחס: **בַּפָּרוּשׁ**, **בַּיּוֹתֵר**, **בַּוַּדַּאי**, **לַמַּקְרֶע** ועוד.

לעומת זה במילונים אנו מוצאים דווקא את הניקוד **בְּפֹעַל**. ניקוד זה מצוי כבר במילונים מתחילת המאה העשרים (כגון המילונים הגרמניים־עבריים של שולבוים 1904 ולזר־טורטשינר 1927), וכך נוהגים גם מילונים עבריים חדשים יותר (כגון מילוני גור, אבן־שושן ומדן) ובכללם מילוני האקדמיה. במילונו של בן־יהודה הצורה מנוקדת ניקוד חלקי בלבד (בפֹעַל), ואין לדעת אם אך מקרה הוא או שמא נמנע המחבר בכוונה מהכרעה בין הצורות.

סביר לומר שהצורה **בְּפֹעַל** הבאה במילונים משקפת את ההגייה האשכנזית. אך מה עומד בבסיסה של צורה זו, החורגת מן ההגייה המקורית של הביטוי? כאמור מקורה של הצורה **בפועל** בספרות הפילוסופיה של ימי הביניים. ספרות זו, שלא כמו המקרא, המשנה, התלמוד והתפילה, נלמדה בעיקר בקריאה מן הכתב. מכיוון שבכתב הצורה **בפועל** יכולה לשקף את שתי ההגיות – **בְּפֹעַל** וגם **בַּפֹּעַל** – לשתיהן היה לכאורה סיכוי שווה לצמוח בקרב עדות שלא היו בסביבה ערבית ולא הכירו את המונח הערבי המקורי.

לדעתו של גושן־גוטשטיין אכן הייתה הבחירה בשְׁווא מקרה בעלמא: "היו שעינם קלטה את האותיות והניעה את אותיות השימוש בשווא [...] לכל היותר ניתן לומר כי יד המקריות שלטה כאן" (מ' גושן־גוטשטיין, שם). ואולם אם נשווה את הצורה **בפועל** למילים אחרות הדומות לה בצורתן ובשימושן, ניווכח כי יותר ממקרה לפנינו. בניקוד הטברני למקרא תיאורי פועל שהם צירוף של מילית היחס **ב** ושם עצם אינם מיודעים בדרך כלל: "לֹא **בְחַיִל** וְלֹא **בְכֹחִי**" (זכריה ד, ו), "וארשתיך לי **בְּצדק** ו**בְּמשפט** ו**בְּחסד** ו**בְּרחמים**" (הושע ב, כא), "**בְּחכמה** ו**בְּדַעַת** ו**בְּכשרון**" (קהלת ב, כא) ועוד ועוד.[1] גם בניקוד של כתב יד קאופמן, שבו יש נטייה ליידוע,[2] תיאורי הפועל הפותחים במילית היחס **ב** אינם מיודעים בדרך כלל: **בֶּאֱמֶת**, **בְּדַעַת**, **בְּטוֹבָה**, **בְּסֶפֶק**, [נראה] **בַּעֲלִיל** (בפתח במקום בשווא בהשפעת החטף בעי"ן), **בְּאוֹנֶס**, **בְּרָצוֹן**, **בְּרִשׁוּת**, [ירדו] **בְּזַעַף**, **בְּזְכוּת**. נראה אפוא שבהיעדר מסורת הגייה הבחירה בצורה הלא־מיודעת **בְּפֹעַל** הייתה בחירה מתבקשת המתאימה לדרכה של העברית הקלסית. לפיכך נאה שימוש זה גם בעברית בת זמננו.

גם הצורה **בַּפֹּעַל**, שנוצרה כאמור על פי המקור הערבי, איננה זרה לעברית הקלסית. בניקוד הטברני למקרא יש מעט תיאורי פועל הפותחים במילית היחס **ב** שניקודה פתח ואחריה דגש: **בַּסֵּתֶר**,[3] **בַּלָּאט** (גם **בַּלָּט**), **בַּשָּׁוְא**, **בַּנְּעִימִים**. כמה תיאורי פועל הפותחים ב־**ב** – פעמים שמילית היחס באה בהם בשווא ופעמים שהיא באה בפתח ויש אחריה דגש: **בְּצֶדֶק** אבל פעם אחת **בַּצֶּדֶק** (משלי כה, ה), **בְּשֶׁקֶר** וגם **בַּשֶּׁקֶר** (הנביאים שבספר ירמיהו ניבאים בְּשקר או בַּשקר), **בְּכוֹחַ** וגם **בַּכּוֹחַ** ("הרימי בַּכֹּחַ קולך מבשרת ירושלים", ישעיהו מ, ט), **בְּטוֹב** וגם **בַּטּוֹב**, **בְּחֶסֶד** וגם **בַּחֶסֶד** ועוד. ברוב המקרים האלה הצורה בשווא שכיחה יותר, אך אין להתעלם מקיומה של מקבילתה בפתח ודגש. כדאי גם לשים לב שהצורות בפתח ודגש שכיחות בעיקר כאשר מילית היחס **ב** באה לפני הברת הטעם, ממש כמו בצורה **בַּפֹּעַל**.

נראה אפוא שבלשון ימינו יש מקום לשתי ההגיות: **בְּפֹעַל** או **בַּפֹּעַל** (וכן **בְּכוֹחַ** או **בַּכּוֹחַ**).

אשר להגייה **בַּפֹּעַל** – הגייה זו רווחת מאוד בציבור, ואולם היא אינה כשרה מצד הדקדוק: אם ה־**ב** נהגית בתנועת a סימן שצורה מיודעת לפנינו, ולכן צריך להגות את הפ"א כעיצור סותם מוכפל (בַּפּעַל). ייתכן שמקורה של ההגייה **בַּפֹּעַל** בהכלאת שתי הצורות התקניות או בתיקון יתר (מעין "מְכֻיָּן" הנאמר לעתים בטעות). אפשר לכאורה לחשוב שהגייה זו איננה מייצגת פתח אלא קמץ – **בָּפֹעַל**, ואולם הדבר אינו מסתבר. אמנם מצאנו במקרא תיאורי פועל שבהם מילת היחס מנוקדת בקמץ, כגון **לָבֶטַח**, **לָנֶצַח**, **לָשֹׂבַע**. בצורות אלו מילת היחס הייתה אמורה לבוא בשווא, אלא שחלה בהן הארכה פְּרֵטונית (הארכת התנועה שלפני ההברה המוטעמת). ואולם קשה להקיש מתופעה קדומה זו על דקדוק של צורות מאוחרות יותר.

נעיר עוד כי בתיאורי הפועל המקראיים ש־**ב** היחס באה בהם לפני הברת הטעם – היא לעולם איננה קמוצה. על פי רוב, כפי שראינו, היא מנוקדת בשווא (בְּיושר, בְּדעת, בְּפֶתַע), ולעתים רחוקות יותר היא מנוקדת בפתח ואחריה בא דגש (בַּסֵּתֶר ועוד). **ב** היחס קמוצה אך ורק לפני כינויים: **בָּזֶה**, **בָּהֶם**, **בָּכֶם** וכדומה.[4] בלאו[5] כותב כי מהשוואה ללשונות שמיות אחרות נראה שמיליות היחס **ב** ו־**ל** היו שונות בצורתן היסודית: **לַ** בתנועת a לעומת **בְּ** בתנועת i. לפיכך הארכה פרטונית לקמץ התרחשה רק ב־**ל** ולא ב־**ב**, והצורות בָּזֶה, בָּזֹאת וכיוצא בהן אינן אלא היקש מצורות כגון לָזֶה וְלָזֹאת.

אמור מעתה: לצורה **בָּפֹעַל** אין קיום מצד הדקדוק – לא בכוח ולא בפועל.[6]

1. בֶּאֱמוּנָה, בְּהַשְׁקֵט, בְּבִטְחָה, בְּזַעַם, בִּשְׁאָט, בְּנָקָמָה, בְּיֹשֶׁר, בְּחָזְקָה, בְּדָאָגָה, בְּגַאֲוָה, בְּגָזֵל, בְּכָבוֹד, בְּשָׁאוֹן, בְּתִרוּעָה, בְּנִגִינוֹת, בְּצָדָקָה, בְּרִנָּה, בְּרָנָּה, בְּחֶרְפָּה, בְּחֶמָה, בְּעֶצֶב, בְּעִצָּבוֹן, בְּכַחַשׁ, בְּכַעַס, בְּרֶשַׁע, בְּעֶבְרָה, בְּמְהֵרָה, בְּרַעַשׁ, בְּהֶחְבֵּא, בְּקֶצֶף, בְּמֵישָׁרִים, בְּשִׁבוּעָה, בְּאָלָה, בִּשְׁגָגָה, בְּשֶׂכֶל, בְּשַׁלְוָה, בְּשִׂמְחָה, בְּשִׂנְאָה, בְּתִבוּנָה, בְּתָמִים, בְּפִתְאֹם, בְּפֶתַע, בְּזַעַף ועוד.
2. ראו ג' בירנבאום, "ניקוד אותיות בכ"ל במסורתו של מנקד כתב יד קאופמן", לשוננו מח–מט (תשמ"ה), עמ' 269–280.
3. כך גם בניקוד של כתב יד קאופמן למשנה. נראה שהניקוד של צורה זו השפיע על הניקוד של בת זוגה – בַּגָּלוּי (כגון באבות ד, ד: "כל המחלל שם שמים בַּסֵּתֶר נפרעים ממנו בַּגָּלוּי").
4. כך גם בניקוד של כתב יד קאופמן למשנה, ראו א' מור, "אילו וְאילו – ניקוד המיליות ו־, ב־, כ־, ל־ במעמד פרה־טוני במשנה על פי כתב יד קאופמן", לשוננו סז (תשס"ה), עמ' 271–291. גם בתיאור הפועל בָּאַף, המשמש במקרא לצד הצורה השכיחה יותר בְּאַף, יש קמץ לפני הברה מוטעמת; אך מכיוון שזה המקרה היחיד של **ב** קמוצה נראה שאין מדובר בהארכה פרטונית אלא בצורה מיודעת.
5. י' בלאו, תורת ההגה והצורות של לשון המקרא, ירושלים תש"ע, עמ' 330.
6. אני מודה לד"ר אורי מלמד ולמדור המחשוב של האקדמיה על עזרתם.